

Ondrejcsák Eszter

Panteisztikus természetszemlélet Gárdonyi *Az én falum* című művében¹

„Íme az ős-egységben létezők:
az ég az egység által makulátlan,
a föld az egység által rendületlen,
a szellem az egység által finom,
a völgy az egység által virágzó.
Minden az egységgel született...”
(Lao-ce: *Tao Tö King*)

Gárdonyi ezen alkotása az Univerzum egyetemességét és szépségét hirdeti, melynek működését ciklikusan fogja fel, éppen ezért a mű kompozíciója is a Természet körforgásának, a *naturatio continuá*nak rendelődik alá, a mindenben benne rejlő örök keletkezés, illetve az ezzel együtt járó pusztulás szükségszerű folyamatának. Itt az Élet csak változás, a halál pedig csak átalakulás.

Ennek a körkörösségnek talán legjobb leírását Salamon adja, mikor azt kérdezi: „Quid est quod est? ipsum quod fuit. Quid est quod fuit? ipsum quod est. Nihil sub sole novum.”² Tehát „minden öröktől fogva azonos formában ismétlődik,”³ a „világ körforgása fel, le, századról századra ugyanaz”⁴.

Az én falum egyévi élményanyagot fog össze, márciustól decemberig és decembertől márciusig, vagy a Teremtéstől a Megsemmisülésig majd Újjáteremtésig, annak az elképzelésnek adva igazat, hogy „A kör az egység és az egyszerűség tökéletes alakja.”⁵ Az egyes darabok ennek az Egésznek a részeként kapják meg helyüket, melyet a Keletre jellemző psziché bölcsessége tart össze. Ez a szellem az Élet titokszerűségeit kutatva teszi fel a kérdést: milyen életet élnek az állatok és növények? Honnan jöttünk, és hová tartunk? Mi az Élet értelme?⁶ Mi célból teremtette Isten az élőlényeket, ha aztán megsemmisíti őket? Miért van annyi szenvedés a világon? Van élet a halál után? Hová lesz a lélek, ha meghalunk? Mi lesz az élőlények sorsa, ha a Természet többé már nem gondoskodik rólunk?

Ezekből a koncepciókból a sztoicista filozófia azon tétele csendül ki, miszerint a Természettel összhangban élés fontos, mert a Természet a létezés végső alapja és célja. Ennek okán rajzol meg itt Gárdonyi egy olyan világot, harmonikus őseredeti egységet, mely az *Egy* nevében létezik.

Ez az egység a Teremtmények együttműködésében nyilvánul meg, amely összhangját egymásrautaltságukból nyeri. A hagyományos hierarchikus rend felbom-

lik, az állatok és a növények hasonlatosak lesznek az emberhez. Az élőlények között nincs kiélezett kontúr, a többi teremtménytől az embert csak akarata és értelme választja el, de ez sem élesen, hiszen például az ürgéket a Természet szintén ellátta ésszel, ami révén meleg otthont tudnak teremteni maguknak a föld mélyén, csakúgy, mint az ember a föld felett.

Az egységet itt annak a felismerése adja, hogy minden egyes Teremtmény „testben járó” lélek, *anima*, kinek alakja csupán anyag vagy forma. Mind lélegzik, érez, gondolkodik; mind önálló életet él. A méhek Gárdonyi leírásában dolgozósági lények, „Istennek apró muzsikusai”, akik az Atya, Fiú, Szentlélek nevében indulnak útnak mézet gyűjteni. A „cserebogár a természet nagy menyegzőjének a vőfélye”. A pillangó csodálatosabb, szebb, tökéletesebb teremtménye a Természetnek, mint az ember.

A Teremtményekben megnyilvánult és a természeti folyamatokban magáról hírt adó mindenütt jelen való istenség tehát az, amiről ebben a műben Gárdonyi beszél.

Eriugena erről a következőképp ír *De Divisione Naturae* című művében: „Cum ergo audimus Deum omnia facere nil aliud debemus intelligere quam Deum in omnibus esse, hoc est, essentiam omnium subsistere. Ipse enim solus per se vere est, et omne quod vere in his quae sunt dicitur esse ipse solus est.”⁷

Az *én falumban* a Földből teremti meg magának az ember saját tetteként, áldozataként az ételt újra és újra. Gárdonyi leírásában a csillagos ég „Isten erejének kitárt világa.” Az éj „Mérhetetlen óceánja a kékes sötétségnek!” A szél is több, mint pusztá levegő, „láthatatlan óriás”, melynek hatalmas ereje van. A tűz pedig, melynek alakja a Nap, energia és fény, melytől a létezők létüket nyerik.

Assisi Szent Ferenc *Naphimnusa* ugyanezen központi elemek dicséretét zengi. Nála a Nap szép és sugárzó, „nagy ragyogással ékes”, „aki reánk deríti” Isten világosságát. A szél „Levegő, felhő, jó és rút idő”, ki által az Úr alkotásait élteti. A Tűz szép és „erős, hatalmas és vidám”, a Föld „minket hord és enni ad”, a Víz hasznos, drága és tiszta, a Hold pedig és minden csillaga az égnek; fényes és gyönyörűség.⁸

A Természet⁹ tehát Isten testet öltésének tekinthető, oly módon, hogy minden az ő kifejlése, emanációja, hiszen Ő maga a Világlélek¹⁰ (*Anima Mundi*), amely mindenben benne van. Ahogyan Spinoza megfogalmazza: „Minden, ami van, Istenben van, s Isten nélkül semmi sem lehet és nem is fogható föl.”¹¹ Ő mozgatja a Világegyetemet, mert Ő az Energia. Az életet teremtő ember csupán Isten csekély árnyékképeként fogható föl.

Ennek az Összellellemnek teremtő energiáját adja hírül a mű első darabja, a *Március*, melyet úgy is érthetünk, mint magának a teremtés csodájának a leírását. A tavasz érkezése a Természet újjáéledése, melyben az életadás lehelés útján történik.

Ez a gondolat merül fel a *Naphimnuszban*, eredete azonban nem itt kereshető, hanem – jelenkori feltételezésünk szerint – az *Upanisadokban*. A *Brihadáranyaka-upanisad* első fejezete a világ teremtéséről a következőképpen szól: „Kezdetben nem volt semmi sem”, csak Ő, a Világlélek (*Brahman*), aki „háromfelé osztotta magát. Harmadából tűz lett, harmadából Nap, harmadából szél. Háromrészes lélegzetként szétfolyt mindenfelé.” Azért nem látni Őt, mert beleszállt mindenbe, szétesztódott, hogy mindenütt jelen lehessen. A Lélekkel, evvel az önmagával „mindent megteremtett, ami csak létezik”, hiszen ő maga a teremtés. Majd ezt követően úgy határozott, hogy mindent, amit létrehozott, elemészt. Így alakult ki a természet örök körforgása, s ezért a „lélegzet tartja fent... az egész világot”.¹²

Mikor tehát Gárdonyi a *Márciusban* a Tavaszt köszönti, kit epedve várt mindenki, valójában a Világléleket vagy keresztény megfogalmazásban a Szentlelket mint Teremtőt és mint Megváltót üdvözli egy az egyben.¹³ „Az ősi tanítás szerint [ugyanis] a Szentlélek valóságos személy, akit az Atya és Fiú küldött el.” Az Atyától, a dolgok létrehozójától (*auctor rerum*) és a Fiútól való származás „lehelés” útján történik.¹⁴ A lehelet maga a Világlélek, amely testetlen, mégis él, hiszen maga az Élet.

A központi elemek jelentősége a műben szembeszökő, van, amelyiknek külön „fejezetet” is szentelt az író, mint például a tűznek. Ez az elem kapcsolatban áll az Őszellemmel, és ezen keresztül az egyéni lélekkel is, ezért fordítják az emberek arcukat a Nap felé a *Márciusban*, és ezért kezd el élni minden az első tavaszi nap-sugár hatására.

Ugyancsak ebben a szövegben jelenik meg a nemző (az apa-fiú-unoka származásban) és az életadó (a tojást tojó tyúk képében), s velük együtt jelen van a gyermek. „A nemzés az egység megisméltése, vagyis ugyanannak a természetnek a megsokszorozása, az apától a fiúra való származás útján. Ez a nemzés csak a mulandó dolgok körében található meg” – mondja Cusanus. „Ha pedig szent tanítómestereink az egységet Atyának hívták, az egyenlőséget Fiúnak, a kapcsolatot pedig Szentléleknek, ezt azért tették, mert valamiképp hasonlítanak ezekhez a mulandó dolgokhoz.”¹⁵

Gárdonyi elképzelésében tehát Isten és a Világ viszonya, valamint a Fiú *Egy*, ugyanúgy, mint a babilóniai vallási hagyományban, az egyiptomi teológiában vagy az ebből származó keresztény Szentháromságban, amelyet a *symbolum Nicaeno-Constantinapolitum* rögzített. Ez jelenik meg az *Upanisadokban* is, ahol Brahmának három aspektusa van, de Plótinosz szintén erről tesz említést *A természetéről, a szemlélődésről és az Egyről* című írásában, mikor arról beszél, hogy a Szellem az első élet, amely kiáradás, és magába foglal mindent, hiszen Ő a kezdet. A Világlélek ekképpen egy olyan egységesítő princípiumaként fogható fel a Világegyetemnek, amelyben és ami által a Teremtmények léteznek.

Bruno leírásában ez így hangzik: „a szellem, a lélek, az élet jelen van az összes

dologban, és bizonyos fokozatok szerint megtöltik az egész anyagot, akkor nyilván igazi valósága, igazi formája az összes dolognak. A világlélek ennél fogva alkotó formális elve a világegyetemnek és annak, ami benne foglaltatik. Azaz, ha az élet megvan az összes dologban, akkor a lélek az összes dolog formája: mindenütt kormányozza az anyagot, uralkodik az összetételben, s eszközlí a részek összetételét és kapcsolatát.”¹⁶

Az én falumban a természeti leírásokban megjelenő természeti folyamatok kölcsönviszonyban állnak a jelenetekben rögzített magyar falu alakjainak életével, tevékenységével, érzésvilágával. Ennek legjobb példáját a *Haragosokban* és az *Isten veled, gólyamadárban* láthatjuk. Utóbbi azt a szomorúságot idézi meg, amelyet az ősz megérkezése vált ki belőlünk. Az elmúlás és a búcsúzása itt a főszerep. A *Haragosokban* a szürke felhők égben történő tolongása párhuzamot mutat azoknak a szívével, kik között a Viszály uralkodott el. A *Kék pille* az élet múlandóságát mutatja be, a *Tüzek meg árnyékok* az Élet titokszerűségét ragadja meg. Az éj transzformáló képességét pedig az *Este* rögzíti.

Az *Októberben* már a kegyetlen hideg napokra készülődik mindenki. A tél közeledte kétségbeesést vált ki az élőlényekből, hiszen nem mindegyikük rendelkezik olyan sajátságokkal, hogy el tudna menekülni a Tél elől. „Mi lesz azokkal?” – tűnődik a szövegben a tanító. Van, amelyiknek a halálát hozza el a Tél, mint a pókoknak. Ők „Hiába szőnek új még új hálót, hiába minden törekvés”-ük, mert életük „nem nyúlhat tovább, csak az első hóharmatig”. Az ember élete ugyanily múlandó, jelentéktelen és esendő a Mindenség nagy végtelenségében.¹⁷

Mindebből azt látszik hangsúlyozni Gárdonyi, hogy ki vagyunk szolgáltatva a Természetnek, vagy más szóval Istennek, eszerint élünk és halunk. A falusi emberek ezért nyugszanak bele a Gondviselés akaratába, és ezért nem láznak fel sorsuk ellen. Életüket békés, csendes vidámságban vagy szomorúságban élik le, csakúgy, mint az erdő fái. Világukat néhol ugyan megtörik indulataik, de a szenvedést és a halált éppoly természetességgel fogadják, mint a születést. Az, hogy a természet minden szépségével együtt esetleg tökéletlen is lehet, fel sem merül bennük. Az emberek a mindenbe beletörődés jelszava szerint bízzák magukat Istenre, és teszik a dolgukat, nem gondolkodnak, csak éreznek.

Egyedül a tanító az, aki gondolkodik. A Kultúra megtestesítőjeként teszi fel a kérdést, hogy miért kell az állatoknak szenvedniük, hiszen ők még csak égi megváltást se remélnek, mint az emberek, még kérni, panaszkodni se tudnak. Ugyancsak a keresztény Megváltás-eszme merül fel, mikor a tanító azt kérdi tanítványától, miért teremtette őt a Jóisten. Bozóki Ilonka így felel: „Azért, hogy őt megismerjem, szeressem, neki szolgáljak és üdvözüljek.” A *Bogár Miska* szintén egy keresztény gondolatot fogalmaz meg: ha meghalunk, Isten elé kerülünk, ezért fontos, hogy életünket a lelkiismeret szava szerint éljük le.

A lélek időtlensége és a hit kinyilvánítása mellett az érzelmek ábrázolása is jelentős hányadban van jelen a műben. A Szeretet egyesítő hatalma érződik ki gyakran a sorokból. Hangot kap a szomorúság, a harag és a szeretteink elvesztése után érzett hiány mellett a boldogság és öröm is.

A boldogság Gárdonyi leírásában a *nirvána* állapotához hasonló; a lélek rendítetlen nyugalma, mikor minden elcsitul, megszűnnek a vágyak, érzések és indulatok, mert mindezek kívül állnak a lelken, és a testhez kötődnek. Annak a biztos tudata, hogy minden elrendeződött. Az idő ebben az állapotban nem létezik, a jövő lényegtelennek látszik, mert mindent a jelen végtelensége ural, a múlt felett pedig az ember lelke úgy leng, „mint a tó fölött a madár”. A társtalanság fájdalma pedig abból ered, „hogy nem fogunk soha az életben találkozni azzal, akivel álmainkban mindig találkozunk.” Az öröm az élet szemléléséből fakad, abból, hogy az élet maga gyönyörűség.

Az Élet szép, arányos, rendezett, mégpedig platonikus módon, ahogyan Bruno mondja, mert Isten a Világot harmóniában teremtette. Ezt a szépséget az Egy kiáradása biztosítja, amit csak észre kell venni benne. Mert „a világlélek és az istenség mindenütt és minden helyen egészen jelen vannak, de nem oly módon, amiként valamely anyagi dolog jelen lehet” nem „testileg és kiterjedés szerint, ... hanem mindenütt szellemileg vannak jelen egészen.”¹⁸ A „világegyetem egy, végtelen, mozdulatlan” – írja Bruno. Minthogy pedig „a maga létében minden ellentétet egységbe és harmóniába foglal, s nem lehet hajlandósága más és új léthez, vagy a lét más és más módjához, azért nem változhat meg valamelyik tulajdonsága, s nem lehet benne olyan ellentétes vagy különböző valami, ami őt megváltoztatná, mert benne minden összhangban van.”¹⁹ Ennek a látható dolgoknak a szépsége és az isteni művészet csodálatra méltósága legszebben a *Jégvirágokban* van rögzítve.

Az én falum tehát – a reneszánsz természetfilozófiához hasonlóan – azt a gondolatot járja körül, hogy az Univerzum, a Természet Isten megnyilatkozása, melyet megérteni teljes egészében sohasem tudunk, hiszen még azt sem tudjuk, honnan jöttünk, és hová tartunk. Ettől függetlenül azonban, mint „Isten földi képmásai” felelősek vagyunk érte, hiszen az ész ezért kaptuk, és nem bánhatunk kényünk-kedvünk szerint a Természettel, hanem őriznünk és művelnünk kell, ezt mondja ki az *Ószövetségben* a *dominium terrae* parancsa.²⁰

Jegyzetek

- ¹ Elhangzott előadás a Gárdonyi Géza és Bródy Sándor tiszteletére rendezett konferencián Egerben, az Eszterházy Károly Főiskolán, 2013. szeptember 27-én.
- ² „Mi az, ami van? Az, ami volt. Mi az, ami volt? Az, ami van. Nincs új a nap alatt.” Idézi Giordano BRUNO, *Az okról, az elvről és az egyről = Két párbeszéd; A végtelenről, a világegyetemről és a világokról: az okról, az elvről és az egyről*, ford., utószó és jegyz. Szemere Samu, Magyar Helikon, Bp., Európa Könyvkiadó, 1972, 64.
- ³ Marcus AURELIUS, *Elmélkedések*, ford. Huszty József, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1996, 19.
- ⁴ *Uo.*, 105.
- ⁵ Nikolaus CUSANUS, *A tudós tudatlanság*, ford. Erdő Péter, Paulus Hungarus, Bp., Kairosz Kiadó, 1999, 53.
- ⁶ Ezt a kérdést járja körül Babits is az *Esti kérdés* című versében. A Természet körforgásának Gárdonyihoz hasonlóan a *Ballada Irisz fátyoláról* címmel állít emléket. A lélek börtönét, testbe zártóságát és a teremtésre törekvést *A lírikus epilógiában* rögzíti. Ennek befejezéseként hangzik el az Eriugena által is hangoztatott tétel („jaj én vagyok az ómega s az alfa.”), mely szerint a teremtő képességet Istentől kaptuk, és halálunk után hozzá tér vissza, mert Ő a kezdet és a vég.
- ⁷ I, 72: Amikor tehát azt halljuk, hogy az Isten alkotott mindent, nem mást kell ezen értenünk, mint hogy az Isten mindenben benne van, azaz, hogy mindennek a lényege fennmarad. Ő ugyanis az egyedüli önmagában valóságosan létező, és minden, amiről azt mondják, hogy valóságosan benne van azokban, amik vannak, az egyedül Ő maga.
- ⁸ ASSISI Szent Ferenc, *Naphimnusz = Az egyszerűség útja: ferences írások: Assisi Szent Ferenc írásai*, ford., bev. és jegyz. ell. Balanyi György, Bp., Szent István Társulat, 1981, 179.
- ⁹ „... amit természetnek nevezünk, lélek maga is, egy őt megelőző, nála erőteljesebben élő lélek szülötte, amely csendesesen szemlélődik önmagában,... csak nyugszik ott, ahol van, önön nyugalomban, egyfajta belső érzékelésben.” PLÓTINOSZ, *A természetről, a szemlélődésről és az Egyről = Az Egyről, a szellemről és a lélekről: válogatott írások*, ford. és jegyzet. ell. Horváth Judit, Perczel István, Bp., Európa Könyvkiadó, 1986, 68.
- ¹⁰ A Világlélek fogalmát elsőként Platón említi a görög filozófiában. A *Timaioszban* a Világ keletkezéséről szólva írja, hogy a Teremtő „azt akarta, hogy minden a lehető leghasonlóbb legyen öhozá”. Ami pedig „híjával van az észnek, nem lehet szebb az eszesnél; ész pedig lélek nélkül nem keletkezhetik senkiben. E megfontolás alapján, észet oltva a lélekbe s lelket a testbe, építette fel a mindenséget,

hogy oly művet alkosson, mely természeténél fogva a lehető legszebb és legjobb.” PLATÓN, *Timaios* = *Platón válogatott művei I.*, ford. Kövendi Dénes, Bp., Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1997, 191.

¹¹ Benedictus de SPINOZA, *Etika*, szerk. Boros Gábor, Bp., Osiris Kiadó, 1997, 42.

¹² *Brihadáranyaka-upanisad* = *Upanisadok*, ford. Tenigl-Takács László, Bp., Ursus Kiadó, 1998, 15-23.

¹³ „Köszöntlek kedves szép március! Ibolyaszagú, langyos leheletedet érzem már a levegőben. Zöld szőnyegeidet látom már kiterítve a halmokon. Itt-ott fehér-
lenek az árnyékos mélyedésekben a tovamonult télkirálynak elhagyogatott rongyai, de a napot már te emeled az égre, s a földön már a te lábad jár. És a te lábad nyomán kizöldül a fű, és előkéklik az ibolya.

Kedves hónapom vagy te nékem. Te vagy az egyetlen, akit hívunk és akit epedve vár mindenki.” GÁRDONYI Géza, *Március = Az én falum: Egy tanító feljegyzései*, Bp., Szent István Társulat, 2005, 9.

¹⁴ C. G. JUNG, *A nyugati és keleti vallások lélektanáról*, ford. Pressing Lajos, Bp., Scolar Kiadó, 2012, 146.

¹⁵ CUSANUS, *i. m.* 22–24.

¹⁶ BRUNO, *i. m.* 63.

¹⁷ „A parázsra hamu kezd borulni. Homály homályra száll a szobában. Úgy érzem, mintha én is elmúlóban volnék: így, amint ülök belemulandó árnyék az árnyékba; puszta értéktelen árnyék, amit a tűz véletlen vak okból jelenített meg, s amely épp úgy véletlen vak okból enyészik és múlik bele a sötétségbe.” GÁRDONYI, *A tűz = i. m.* 127.

¹⁸ BRUNO, *i. m.* 68.

¹⁹ *Uo.* 117–118.

²⁰ PAPP Sándor, *Ember és világ – Természetképünk történelmi változásai = Környezetvédelmi mozaikok: Tiszteletkötet dr. Kerényi Attila 60. születésnapjára*, Debrecen, 2003, 194–195. A természet és ember harmonikus viszonyáról legszebben a *Gilgames-eposz* akkád formája szól, amiben Enkidu, az „ősember”, aki nevét Enkitől, a sumer „föld urától” kapta, úgy él együtt a természetben a többi élőlényel, mint testvéreivel.